

КЕРИМОВА С. КЪЫРЫМДА МИЛЛИЙ ТЕАТР

Бу макъалемизде театримизнинъ XX асырнынъ башындаки ильк адымларыны, яни 1901-1907 сенелери девамьнда инкишаф этмесини козьден кечиреджекмиз.

XX асырнынъ башында къырымтатарджа нешир этильген пьесалардан биринджиси Ж.Б. Мольернинъ учь фаслдан (пердеден) ибарет олгъан «Зораки табиб» комедиясыдыр. Бу эсер акъкъында малюмат ве эсернинъ ады Гаспринскийнинъ 1902 сенеси чыкъаргъан «Китапхане-и-джедиде» (Янъы китаплар) каталогында да 23-нджи номер алгында кечкендир. Китапченинъ баш саифесинде: «Цензура тарафындан рухсет этильди. Санкт-Петербург, 1900 декабрь 14» – дие язылгъан. Демек ки, комедиянынъ асыл тексти баягы вакъыт эввел чевирилип ишленген ве матбаагъа берильген эди. Комедиянынъ мютерджими, яни къырымтатарджагъа чевирген муэллифи китапта косътерильмей. Бу акъта малюматны башкъа менбаларда да, исрарле къыдыргъанымызгъа бакъмадан, расткетирип оламадыкъ. Ама текстнинъ къырымтатарджа ве русча вариантларыны дикъкъатнен огренгенде, уста бир мютерджимнинъ гъает чокъ ве джиддий эдебий иш япкъаны ачыкъ корюнемкте. Энъ эвеля комедиянынъ мухити бус-бутюн деньиштирилип, Франсанынъ ХУ11 асырдаки турмушы мусульманджа бир мухитке чевирильген. Франсызджа ве русча текстлер тизилиш джиэтинден айны олгъаныны козь огюне алсакъ, Мольернинъ текстинде комедиянынъ биринджи фаслдаки биринджи меджлиси (корюниши) орманда башласа, къырымтатарджасында айны левха «мусульман усулында донатылмыш бир ода»да олып кече. Айны сюрете къараманларнынъ адлары да деньиштирильген.

Пьесанынъ къырымтатарджа текстини талиль эткенде, анълашыла ки, сахна фаслары (перделери) русча вариант иле там келишсе де, сахна меджлислеринде (корюнишлеринде) баягы фаркъ бар. Яни къырымтатарджа метинде, сахнаны саделештирмек, къолайлаштырмакъ ве ерли шараитлерге уйдурмакъ макъсадын, меджлислер къыскарытылгъан ве сырлары деньиштирильген. Пьесанынъ текстине мураджаат этейик. Биринджи фаслдаки биринджи меджлис бойле башлана:

Аваз – Ёкъ дедим санъа, иште, олмаз, ойле итмиеджегим, сёз меним оладжакъ, меним къяхъаммы вар?! (Яни меним устюмде рехберми бар?! – С.К.)

Селиме – Мен санъа дедим ки, меним дедигим ёла гидерсин, мен санъа табиатсызлыгъынъы чекмек ичюн вармадым я!

Аваз - Уф! Инсаннынъ къарысы олмакъ мегер ки, беля имиш! Аристаталис (Аристотель –С.К.) эфендимиз не гузель хакълы буюрмыш ки, къары къысмы шейтандан бетердир! – демиш.

Селиме – Бакъсанъ шунъа! Санки о, худун (чуфут С.К.) Аристаталисле ирфан сатаджакъ, дёрт аягъынъ бир ере кетирип санки марифет япаджакъ!

Аваз – Марифеттир я! Сен бул ки, (къыдырып тап –С.К.) бир меселеде меним киби мебахисе (бахслар, дискуссиялар –С.К.) идеджек бир деметчи (одунджи –С.К.) даха! Бул ки, меним киби он сене хакиме (алим адамгъа –С.К.) хызмет итмиш, хэм де генчлигинде сарфы (грамматиканы –С.К.) огренмиш адамы, бул бакъайым!

Селиме – Иляхи белянъы булсун! Чылгъын меджнун!

Аваз – Сени мурдар (кирли, пис –С.К.) леш, сен белянъы бул! Хаин! Постал! (къхпе –С.К.)...

Иште, бойле этип къары-къоджа давалашкъан сонъ, ахыры къарысы таякъ ашай ве сахна интригасы бу котектен сонъ инкишаф этмеге башлай. Уста терджимеджи къырымтатарджасыны ойле бир келиштирген ки, бутюн метин девамьнда бу эсер башкъа тильден чевирильгени ич де дююлмай. Атта русча метинде Сганарель бир улема янында алты йыл хызметте булунды денильсе, терджимеде, медреседеки окъув муддетлери козь огюне алынып «он сене хакиме хызмет итмиш» -дие чевирильген (Бу ве башкъа ерлерде асыл нуханынъ саифелери косътериле. С. 3).

Бундан гъайры, мусульман этикетине чокъ уйгъун олмагъан бир чокъ ибарелер я къачырылгъан, яхут келишкли шекильде «джюлялангъандыр». Меселя, русча вариантында Сганарель Жеронтнынъ эвинде бир дая (сют ана) сыфатында чалышкъан Жаклинаны биринджи кере корип гонъю котерильгенде, онъа нисбетен бойле тюшюне ве сёйлесе:

«Вот это я понимаю, украшение дома! (Громко.) Ах, кормилица, очаровательная кормилица, вся моя медицина – только жалкая раба по сравнению с вашим занятием! Как бы я хотел быть счастливым малюткой, сосущим молоко из ваших прелестей! (Кладет руку ей на грудь.) Все мои снадобья, вся моя ученость, все мои таланты – к вашим услугам...».

Бу эпизод къырымтатарджасына бойле чевирильген:

«Вай аман, не парлак... Ах, сют ана, не дюльбер ана, табабетим (яни экимлигим –С.К.) санъа къурбан олсун, кешке мен де бир чоджукъ олса идим! Меним деваларым, марифетим, хазакъатым (усталыгъым –С.К.) – хэп сенинъ ферманынъа багълыдыр, сют аначыгъым!» (С. 20).

Корюнгени киби, бу ерде ерли этикетке келишмеген деталлер ве атта ремаркалар, муэллифининъ изатлары биле къачырылгъандыр. Ама терджименинъ озю пек сыфатлы ве юксек бедийлик иле япылгъан. Эбет, бугунде терджимеджининъ ады белли олмагъаны, чокъ языкъ бир алдыр. «Зораки табиб»нинъ Багъчасарай сахнасында не вакъыт ойналмагъа башлагъаны акъкъында там малюмат олмаса да, «Терджиман» газетасында къайд олунгъан бир хаберге коре, комедиянынъ бир фаслы, даа догърусы биринджи

фаслы, 1902 сенеси апрель 19-да буюк муваффакиетнен ойналгандыр (Хабернинь муэллифи косьтерильмеген. Багъчасарай // «Терджиман».-1902.-апрель 22).

«Зораки таби»нинь кырымтатар сахнасы ичюн айрыджа эмиети олды десек, яньылмамыз. Чюнки саделештирилген ве уйгунлаштырылган шекли иле мутлакь театрнинь джелп этиджи сыфатыны энъ кениш сейирджилер аудиториясына синьдирип, умумен сахна санатына авеслерини осьтюрмеси табиидир.

«Терджиман»нынь юкьарыда аньылган айны хаберине коре, шу куню Сеит Абдулла Озенбашлынынь «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы да ойналгандыр... Бу сонъкиси бугунде кырымтатар муэллифи тарафындан язылган биринджи пьеса сайыла. Акъикъаттыр. Лякин акъылда тутмалы ки, XIX асырнынь сонъу ве XX асырнынь башы девринден эвельки вакъытларда я чокъ зайыф, я да ич огренильмеген нокъталар бардыр. Ким билсин, ярын филология, санат ве тарих илимлери мейдангъа нелер даа чыкьармасы мумкюн. Яни ильмий нокъта-и-назардан бакъьанда, кырымтатар муэллифлери арасында биринджи пьеса язган шахснынъ ады бугунде ачыкъ-ачыкъкъа тахмин иле айтылмасына ихтиядж бар.

«Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы дженктен сонъ Исмаил Асан огълу Керим тарафындан тапылып, арапча языдан транслитерация япылды ве базы анълашылмагъан ерлеринде кыйметли изаатлар, кыйын сёзлернинь лугъаты ве салмакълы библиографик малюматларнен берабер эки дефа нешир этильди: 1. «Йылдыз».-1995.-№ 1.-С.17-31; 2. «Кырымтатар эдебияты». (Къулланма дерслик). Акъмесджит.-«Кырымдевокъувпеднешир».-1995 (352 с.)-С.-97-114.

И.Керим кенди языларында къайд эткени киби, С.А.Озенбашлынынь пьесасы 1901 сенеси басылса да, асылында 1897 сенеси язылгандыр. Бунъа делиль оларакъ муэллифининь пьесагъа мукъаддемесиндеки сёзлери кетириле. Эм С.А. Озенбашлы озюнинь бу кириш сёзюнде, кендисини махир бир санат тедкъикъатчысы сыфатында косьтерип, сахна санатынынь вазифеси ве эмиетине юксек кыймет кесе.

Пьесанынъ мундериджеси хусусында сёйлеркен, «айыплы бир къазаны» анълата. Иште, бу «айыплы къаза иле багълы шахслар», пьеса сахнагъа къоюлган сонъ, кендилерини бирден танып (насыл таньыма-сынлар ки, вакъиаларнынь олып кечкен районы, кою, куню, атта сааты биле тамлыкьнен муэллиф тарафындан бельгиленген), ве белли дереджеде айыпланып масхара этильгенлери ичюн сонъ дередже джанлары агъырып Сеит Абдулла Озенбашлыгъа дерин бир кин туталар. О къадар ки, эйидже фурсат булдукъларында, пьесанынъ муэллифини таш боранына огъраталар. Эм бу арекетлер бир тарафта турсун. С.А.Озенбашлы спектакльде къадын ролюни ойнагъаны ичюн базы ерли моллаларнынъ ачувыны да къозгъагъан... Онынъ адына чешит писликлер иле толу мектюплер келип, ичинде юрекни ханджер дельген шекиллер булуна, яни олюм джезасына огъратыладжагъы хабер этиле экен. Ве, ахыры, С.А. Озенбашлынынъ сенелердже акъча топлап ачкъан къавеханесини де якъкъанлар!... Бу шейлерни 1993 сенеси июнь 9-да торуны Меръем Озенбашлы шахсий сукъбетимизде хатырларкен, бабасынынъ, яни Амет Озенбашлынынъ, айткъанына коре, С.А.Озенбашлы бу зулумларгъа даянамайып акъылыны алдыргъан дереджеге кельгенини де иляве эткен эди.

Эбет, бу аджынкылы алнынъ сес-садалары ве бу иле багълы агъыр тюшонджелер сонъундан матбаа юзюнде де озь аксини таптылар. Пьеса сахнагъа къоюлганындан черик асыр кечкен сонъ, шу сахна оюны иле багълы вакъиаларнынъ иштиракчиси Джелял Меинов «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасынынъ мейдангъа чыкьарган проблемаларыны бойле тарифлегендир: «1902 сенеси апрелин 19-нджи куню сахна Сеит Абдулла Озенбашлынынъ кырымтатарлары хаятындан язылмыш «Оладжагъа чаре олмаз» нам пьесасы къоюлмыш иди. Бу пьесада мухаррир татар тоюны ве той девамында келип-кечкен адетлери бутюн чиркинликлери иле тасвир идиюрды. Эгер бундан эвельки пьеслер халкъын мухаббетини джелп итмиш ве рухуны охшамыш исе, «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы бус-бутюн темашаджыларын юреклерини буландырып, артистлери исе чешит тюрлю азап ве тахкъират (акъаретлер –С.К.) ичинде быракъмагъа себеп олмушты. Аджеба, не олмуш иди ки, эхали театрогъа къаршы дишлерини кыйрамагъа башламыш иди?! Иште, буюк интереси муджип олан ишбу суале джевап вереджегиз. 25 йыл эвельси кырымтатарлары бундан даха зияде джахиль, даха зияде фанатик идилер. Мектеплерде фалакълар (джеза алетлери –С.К.) хуком сюрер иди... Халкъ бир чокъ адетлери дин хукоминде корьмек узеринде тербиленмиш иди... Халкъ, адетлерининь энъ кучюгине токъунылдыкъта биле, аягъа къалкъар ве ачувыны этрафа фышкырыр иди. Иште, ойле бир заманда иди ки, Багъчасарай генчлери сахна «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасыны кьоймуш идилер. «Саран пехливан» ве «Заваллы чоджукъ» пьеслеринде кырымтатар хаятындан хич бир эсер ёкъ иди, ве бу пьесалар сахна къоюлдыкъта, халкъ онларын ойналмасыны «камадия» –дие бакъар иди. «Камадия» –дедикте, эхалининь назарында хэп кулюнчли оюнлар, шакъаджылар, аралыкълар бою ойнап кезен юварланыджы ве девирлиджи артистлер, масхара(баз)лар корюнир иди. Бундан себеп олмалы иди ки, халкъ театрою сейир иттикте, бутюн оюн бою шакъылдашып куле идилер... Лякин «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы халкъын маддесини бозду, чюнки бурада мухаррир татар адетлеринден бахс идуп, онларын ялынъыз фена тарафларыны косьтермиш иди. Пьеса ойналып биттиктен сонъра, икинджи куню бутюн шехрин эхалиси къавеханелерде ве сокъакъларда пьеса акъкъында сёйлешир, бири-бирини къызыштырып гульгуле (шаматагъа –С.К.) кельмиш идилер. Кене шу акъшамы артистлер «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасыны текрар ойнамакъ ичюн театрою кельдиклери эснада, бир сюрю халкъ театро бинасына келип, онлары ташлар иле шубалап, театродан къувалап чыкьардылар» («Енъи дюнья».-1925.-ноябрь 17).

Ачыкъ корюнгени ве эсаслы делиллер иле исбатлангъаны киби, пьеса сахнада бир дефа ойналмасынен буюк шамата чыкьарган. Эм ойле бир шамата ки, пьеса бундан сонъ, шу девирде, сахнагъа къоюлмагъан! «Терджиман» газетасында басылган театр иле багълы малюматларны не къадар козьден кечирсек де,

«Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы экинджи дефа сахналаштырылгъаныны расткетирмедик.

Эбет, пьеса озь вакътында экинджи дефа сахнагъа чыкъарылмады – дедик. Ама тамам 25 йыл кечип, заман ве анълайышлар баягъы тюрленген сонъ, «Оладжагъа чаре олмаз» Къырымтатар Девлет Театри тарафындан янъыдан джанландырыла. 1926 сенеси апрель 26-да сахнагъа къоюлгъан бу оюн энди сейирджилер тарафындан бам-башкъа къабул этиле. Белли публицистимиз Мамут Недимнинъ язгъанына коре: «Пьес бугунъ ичюн бизге кулюнч келе. Чюнки татар адеми йигирми беш йыл ичинде медениет ве культура ёлунда буюк адымлар аткъан. Лякин бу той, юбилейде булунгъан бир чокъ енгелерин козьлерини яшлата, бир чокъ анайларгъа ах чектире. Бир чокъ къарт келинчеклерни ачувландыра. Лякин эски хатыраларны хэр кес севишип сейир эте, тоя-тоя яшай» («Енъи дюнья». -1926.-апрель 28).

Эминликнен айтмакъ мумкюн ки, «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы сахнагъа аз къоюлса да, бир эдебий эсер оларакъ эдебиятымызда кенди силинмез ве озьгюн изини къалдыргъандыр. Мындаки левхалар ве яратылгъан образлар, шубесиз, кучлю бир къалемнинъ махсулы оларакъ, къырымтатар бедий сёзюнинъ инджелиги, зенгинлиги ве тесир къуветини ачыкъ косьтермектелер. Пьесанынъ сонъ пердесинде олып кечкен вакъиалар окъуйджынынъ дикъкъатыны зияде чекип, энъ индже хислерини уянта, онынъ юрегини аджыта ве сызлаталар. Еди яшындыки эвлядыны янгъында къалгъаныны корьген ана, шу дакъкъасы артыкъ дюньясындан вазгечип, кендисини де амансыз атеш ичине атмагъа ынтыла. Онынъ анъсыз аркетлери, багъырып-чагъырмалары ве такъмакълары сонъ дередже аджыныкълы олып, истеристемез терен дуйгъудашлыкъ, аксаэнк ве аксада эйлемектелер.

С.А. Озенбашлынынъ бу эсеринден гъайры даа бир чокъ оригиналь шиирлери ве терджимелери беллидир (Месея, М.Горькийден «Бахадур хан ве онынъ огълу Худавердининъ хикъяеси» / «Хан и его сын»/ Нешири: Багъчасарай, 1903(16 с.). Ве лякин умумен алгъанда, онынъ иджады ялынъыз сонъ йыллар ичинде огренильмеге башлангъандыр. Шунунъ ичюн бугунъде онынъ иджады узериндеки чалышмалар ильк адымлар сыфатында къабул этильмели. Хаттатлыгъы ве язджылыкъы саесинде, С.А.Озенбашлы бир къач сенелер «Терджиман»да чалышып буюк Исмаилбей Гаспринскийге де ярдымлары токъунгъаны ачыкъланды. Эдебиятымызынъ кокъюнде озь ерини алгъан парлакъ бир йылдызымыздыр. 1924 сенеси январь 6-да юреги эбедий токътагъан язджымыз акъкъында мешхур алим ве эдибимиз О.Акъчокъракълы хусусий бир аэнк ташыгъан бойле сёзлер айтты: «С.А.Озенбашлы татарын эдебий ве ичтимаий хаятында мешакъатлы адымлары атанлардан бириси олан мазлум халкъ шаиридир» (Акъчокъракълы О. Сеит Абдулла Озенбашлы ким эди? // «Енъи дюнья». -1924.-январь 11).

Шу сенеси, яни 1902 -де, къырымтатарджа ойналгъан пьесалардан даа бири бу «Заваллы Найле ханым» адлы пьесадыр. Ишбу эсернинъ муэллифи ве мундериджеси акъкъында ич бир тюрлю малюмат буламасакъ да, «Терджиман»нынъ хаберине коре, пьеса ойналгъан зал темаша вакътында ерли халкъ иле рыкъма толуп олып, хайрие ишлери ичюн баягъы мебельгъ (акъча) топлангъан. Ве иляве оларакъ - «догъмуш тилинде оюнлар халкъны меракъландыргъаны ачыкъ корюне» -дениле. («Терджиман». -1902.-декабрь 29).

1905-1907 сенелеринде олып кечкен биринджи рус инкъилябы заманында, инкъиляпчылар тарафындан куреш иле къазанылгъан базы уриетлер нетиджесинде, сахна санаты ве дигер ичтимаий-медений ёнелишлер Багъчасарай ве Акъмесджиттен чыкъып Къырымнынъ башкъа шеэрлерине, ве атта койлерине биле, этиштилер. Ялынъыз «Терджиман»нынъ хаберлерине эсалянсакъ, чешит тюрлю спектакллер Алушта, Кезлеве, Къарасувбазар ве дигер ерлерде ойналгъаныны коремиз. Ве меракълысы шунда ки, театро оюнындан тюшкен мебельгъны (акъчаны) чокъусы вакъыт хайрие ишлеринде къуullanгъандырлар. Театрнинъ махиети ичтимаий нокъта-и-назардан бакъылгъанда исе, жанр итибары иле эр алда бир эглендже сыфатында къабул этильмеси де корюне. Месея, газетагъа Алуштадан кельген бир хаберде догърудан догъру бойле дениле: «Июнь 4-те Алушта шехринде театро, къошу (ат къошусы –С.К.) ве куреш эгленджерлери япылып, бунлардан хасыл олан фаиде татар фукъарелерине махсус оладжакътыр». (Къырым хаберлери. Алушта. // Терджиман.-1906.-июнь 2).

Кезлеведеки театр оюнларына козь ташланылса, бу ерде 1907 сенеси халкъ къараманы Алим Азамат огълунен багълы спектакллер къоюлгъаны корюне. Эм тамам бу вакъытларда Алимнен багълы романтик сюжетлер Къырымда гъает мот олгъаныны айрыджа къайд этмекнинъ люзюмиети бар.

Рус жандарма идаресининъ весикъаларына коре, Алим Азамат огълу 1844 сенеси арестант ротасына теслим этильмек ичюн Бендер къалесине ёлланыла. Сонъра Кишенев шеэрининъ гарнизон батальонына таинлене. 1848 сенеси майыс 20-де андан къача. Ама кене жандармаларнынъ къолуна тюшип Херсон земский махкемесининъ эмринен тасдыкъланмакъ ичюн Кефе земский махкемесине ёллангъанда, 1848 сенеси август айында, ёлда, Эски Къырым шеэрининъ якъынларында, конвойларнынъ элинден къачып дагъларгъа сине ве къыска заман ичинде чар Русиеи жандарма ве зенгинлерининъ «азраили» олып къала... (Толуджа малюмат : Фетислямов А. Алим. // Эдебият ве культура.-1936.-№ 1.-С. 61).

Ама, меракълы шей, Кезлеве сахнасында ойналгъан «Алим – Къырым айдамагъы» спектакли нечюндир «комедия» киби анъыла. Бу ерде, бельки де, терминология меселесинде бир анълашылмамазлыкъ бардыр? Ким бильсин... Эм «Алим – Къырым айдамагъы» «татар лисанында» ойналса да, 1907 сенеси февраль 4-те оны сахнагъа къараим генчлери къойгъаны акъкъында хабер бериле. (Къырым хаберлери. Театро. // Терджиман.-1907.-февраль 28).

Сахна санаты ве драматургиямызынъ тедкъикъинде хронология сырасыны девам эткенде, 1907 сенесинде нешир олунгъан А.С.Айвазовнынъ «Неден бу хала къалдыкъ» пьесасы мейдангъа чыкъа. Ве бу эсер Къырымда дегиль де, Баку шехринде нешир олунмасы тааджипли алдыр... Русиедеки инкъиляп девринде

(1905 – 1907) ич «раат булунмагъан» А.С.Айвазов Къырымнынъ чешит кошелеринде олып кечкен митинглер ве топлантыларда булунуп, озюнинъ атешин нуткъларында халкъымызнынъ миллий акъларыны ве уриетини талап эткени ичюн – эп чар жандарма ве охрнкаларынынъ такъиплерине огърай эди. Иште тамам шу себептен, яни А.С.Айвазов инкъиляп заманында сыкъ-сыкъ Къырымдан тыш булунмагъа меджбур олгъанындан, онынъ «Неден бу хала къалдыкъ» пьесасы Бакуда нешир этильгендир. Театримизнинъ историографиясы иле багълы олгъан парчамызда къайд эткенимиз киби, онынъ бир сыра макъалелери де Бакуда «Фююзат» («Боллукъ») журналында басылгъандырлар.

Белли ки, А.С.Айвазовнынъ бу пьеса вастасы иле изаат эткен фикир ве гъаелери о заманнынъ гъает актуаль меселелеринден эди. Айвазов ве аркъадашлары Дин ве Ватан аныламылары бирликте ве бераберликте къабул этильмесине айрыджа эмиет берип чалыштылар. Атта ки, Айвазов 1906 сенеси Решит Медиев иле берабер Къарасувбазарда «Ветан хадими» газетасыны чыкъаргъанда, газетанынъ шиары да: «Хуббуль-Ватан мин-эль-иман», яни «Ватан севгиси имандан келир» эди. Бу шиарны XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында иджат эткен бутюн илери языджи ве эдилеримиз, ве шу джумleden И.Гаспринский, куттюлер. Миллет ичинде айры-айры сыныфлар оламаз ве айры бир сыныфлар миллет оламаз – дей эди Гаспринский. Ама тамам бу фикир азлыкътаки миллетлерге къаршы курешкен чар идеологлары ичюн ич келишмей эди, чюнки оларнынъ макъсады чар империясы ичинде яшагъан миллетлерни я кендине дѣндюрмек, я да бус-бутюн гъайып этмек эди. Миллет, Дин ве Ватанны насыл этип сакъламакъ, къорчаламакъ, миллетни насыл бирлештирмек ве месут алгъа кетирмек – бу меселелер пьесанынъ гъаевий озегини тешкиль этмектелер.

Бугунгъедже пьеса узеринде чокътарафлама талиль, джиддий ве салмакълы чалышмалардан энъ корюмлиси белли тюркшнас Пѣтр Фалевнинъ «Из идеологии крымскотатарской интеллигенции» адлы макъалеси сайыла. Бу парча 1918 сенеси «Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии» дергисининъ 54-нджи номеринде басылгъан эди. Пѣтр Фалевнинъ хаберине коре, «Неден бу хала къалдыкъ» пьесасы 1907 сенеси башта «Фююзат» журналында басылып (12-нджи номерден башлап), сонъ айры китап шеклинде нешир олунгъандыр. П.Фалевнинъ тедкъикъатында мезкюр пьесадан гъайры, Айвазовнынъ башкъа иджадий чалышмалары да джелъп этиле. Меселя, онынъ 1914 сенеси М.Ленгиельден чевирип нешир эткен «Тайфун» пьесасы. (Сырасы кельгенде, биз бу пьеса узеринде айрыджа токъталармыз).

«Неден ба хала къалдыкъ» пьесасынынъ мундериджеси къыскадан бойледир. Решит эфенди ве Али эфенди адлы генчлер аркъадашлары Сеитбекни бир махаллий тойгъа давет этелер. Сеитбек европада адвокатлыккъа окъугъан юксек бильгили бир генч сайылса да, ана тилининъ бильмеси пек зайыф олып, къонушмасында бир чокъ рус келимелери къуллана. Сеитбек озь халкъыны ве ватаныны севе, ама ватанында аз къалгъаны себептен миллети ве ана топрагъы иле багълы чокъ шейлерни бильмей ве яхут пек устен биле. Тойда ичкилик ве котектен гъайры бир шей корьмейджегине эмин олып анда бармагъа истемей. Ама аркъадашлары онъа башкъа тюрлю дурумны анылатмагъа чалыша ве зорле оны коньдорелер. Сеитбек урбаларыны уголемек ичюн башкъа одагъа чыкъкъанда, аркъадашлары онынъ кутюпханесини бакъалар ве ичинде ич бир татарджа, мусульманджа китап буламайлар. Чюнки Сеитбек бизим халкъымыз арасында эртаарафлама окъумыш адамлар варлыгъына инанмай...

Тойгъа кельген сонъ, аркъадашлары оны Абдульватан ве Абдульслям адлы къартларнен таныштыралар. Тойда чалгъы-чагъана ве ичкилик корюнмей. Эр кес къаве ичип ве аш ашап татлы сухбетлерде булуналар. Яшларнынъ Абдульватан ве Абдульслям къартларнен сухбетининъ эсас мевзусы – миллетнинъ келеджегидир. Ватан-и-Къырымнынъ темсильджиси олгъан Абдульватан къарт эски аятны хатырлап, онынъ не къадар саде, темиз ве месут олгъаныны анылата. Хырсызлыкъ, арамтамакълыкъ, адалетсизлик, инсафсызлыкъ олмагъаныны айта. Абдульватан эскиджесине кийинген, эски адетлерни кутъкен бир шахстыр. Атта тойда чокъусы мусафирлер аляфранка вакъты иле даркъамагъа башсалар, Абдульватан къарт алятюрка вакъты иле иш туткъаны ичюн тойда къалып яшларнен сухбетини девам эте. Онынъ фикирдеши сыфатында ислям дини темсильджиси Абдульслям къарт косътериле. Олар эски бир бирлерининъ фикирлерине къошуларакъ, ве бир бирлерининъ фикирлерини тутаракъ, сухбет этелер. Оларнынъ фикриндже, шимди (яни о заманда) энъ эсас меселе Русиеде олып кечкен инкъиляп иле акъыллыджасына файдаланып Миллий диван (Миллий Меджлис) къурмакътыр, ве миллетке месут бир аят кетирмек ичюн ватандашларынынъ тасиль ве тербиеине киришмектир. Абдульватан бойле дей: «Инсанларын ичини, тышыны чевирмели, хиссиятларыны, фикирлерини, адетлерини, назарларыны дѣнширмелидир». (Асыл нусха. С. 73). Абдульслям да миллетни къайгъыра, ве миллет мукъаддес олгъанындан, сеадетни миллет иле бирликте арз эте. Атта сонъ перде къапалгъанда биле, сахнанынъ узагъындан бойле насихатлар келе: «Ичтимаиети – миллиетте, миллиети – инсаниетте, адалетте, инсаниети – медениетте, медениет ве саадети де – Ватанда, Исламиетте аранъыз!» (Асыл нусха. С. 78).

«Неден бу хала къалдыкъ?» суалине джевап береджек олсакъ, пьесанынъ умум мундериджатындан бойле фикир келип чыкъа: миллий озьгонлигимизни, маневиятымызны, тилимизни ве динимизни кереги киби тутып оламадыкъ, дюнья медениети ве илиминден файдаланамдыкъ, озвара адалетсизликлерге, фикирсизликлерге ъл къойдыкъ, бирлигимизни гъайып эттик – иште, шунинъ ичюн бу алгъа къалдыкъ! ъбет, ачыкъ корюнгени киби, пьесанынъ мундериджаты ве гъаелери бугунгъе де гъает актуаль олгъаны ич шу-бесиздир.

А.С.Айвазовнынъ бу эсери сахнада къоюлгъаны акъкъында малюмат корюнмеди. Занымызджа, бу пьесаны сахналаштырмакъ да къолай иш дегильдир. Чюнки эсерде сахна оюны вазиятлери ве къараманларнынъ аркетлерине пек аз эмиет берильген. Пьеса эсасен фикирлешме, фикир пайлашма узеринде

кзурулып, юкъярыда къайд эткенимиз киби, муэллифнинъ дюнья быкъышларыны ифаде этмектедир.

Умумен алгъанда, XX асырда сахна санаты ве драматургиямызнынъ ильк адымларында миллий меденитимиз даа бир басмакъ юкселип онынъ сыфат ве хасиети баягъы кююлашты. Сахна санатынынъ охшайдыжы ве дуйгъуландырыдыжы нуру Къырымнынъ аман-аман бутюн кошелерине барып етти ве театр иле багълы адамларымызнынъ саны баягъы артты. Артистлеримиз ве режиссёрларымыз озь теджрибелерини арттыргъанларындан гъайры, янъы иджадий араштырмаларда булунып, башкъа кърдаш халкъларнынъ театроджылыкъ теджрибесинден де файдаландылар. Театр халкъымызнынъ омрюнде джиддий роль ойнап, медений, ичтимаий ве сиясий бир барометрге чевирильмеге башлады.

2001 с.